

HANEFİ FETVA USULÜ LİTERATÜRÜ ve BEDREDDİN eŞ-ŞUHÂVÎ'NİN “et-TİRÂZU'L- MÜZHEB” ADLI FETVA USULÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osman BAYDER
Arş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
osmanbayder@erciyes.edu.tr

Öz

Fetva usulü literatürünün fıkın diğer alanlarına nispetle geç bir dönemde oluştuğu kabul edilen bir husustur. Her ne kadar ilk müstakil fetva usulü, İbnu's-Salâh tarafından yazılmış olsa da bu konunun daha önce yazılan bazı eserlerin içerisinde işlendiği görülmektedir. Sözgelimi ilk dönemlerden itibaren yazılan birçok Hanefi nevazil/fetâvâ türü eserde fetva usulü konusuna yer verilmiştir. Özellikle Hanefi fakih Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin *Mecmû'u'n-nevâzil* adlı eserinde, İbnu's-Salâh kadar detaylı ele almamış olsa da, “babu'l-fetvâ” ismiyle bir ana başlık açarak fetva usulüne yer vermesi önemli bir gelişmedir.

Bu makalemizde Hanefilerin fetva usulünün nasıl geliştiğinin gözlemlenebilmesi için bu literatür özetle ele alınacak ve sonrasında ilk müstakil fetva usul eserlerinden biri olduğunu düşündüğümüz Muhammed Bedreddin eŞ-Şuhâvî'ye ait *et-Tirâzu'l-müzheb* adlı eser incelenecektir. Bedreddin eŞ-Şuhâvî ve *et-Tirâzu'l-müzheb* adlı eserinin, aslında mezhepte çok bilindiği söylenemez. Biyografi türü eserlerde Şuhavî'nin hayatına dair bilginin bulunmaması, eserine çok az kaynakta atıf yapılmış olması ve birkaç varaktan ibaret olmasına rağmen *et-Tirâzu'l-müzheb*'in tüm dünyada sadece 3 adet yazmasının bulunması bunu destekler mahiyettedir. Kendisinden önce fûrû eserlerde resmu'l-müftî ile ilgili dile getirilen birçok bilgiyi toplayan Şuhâvî'nin bazı konulara ilişkin kendine has değerlendirme ve çıkarımları önemlidir.

Anahtar kelimeler: Hanefi Fetva usulü, Resmu'l-müftî, Edebu'l-müftî, edebu'l-fetvâ, Bedreddin eŞ-Şuhâvî, et-Tirâzu'l-müzheb.

THE LITERATURE OF HANAFITE FATWA METHODOLOGY AND AN EVALUATION OF BADRADDIN AL-SHUHAWI'S FATWA METHODOLOGY ENTITLED al-TIRÂZU'L- MUZHAB

Abstract

It is accepted that the literature on the methodology of fatwa emerged at a later period comparing with other spheres of fiqh. Although the first independent work of fatwa methodology was composed by Ibn al-Salâh the topic had been dealt with in same

previous works. For example, in many Hanafite Fatâwâ/Nawâzil works which are written since the first period, the topic of fatwa methodology was studied. Especially Hanafite jurist Abu al-Lays al-Samarkandî in his work *Macmû' al-Nawâzil* dedicated a chapter named 'bab al-fatwa' and studied fatwa methodology. Although it was not as detailed as İbn al-Salâh's work, still it is considered as an important development.

In order to be able to observe the development of Hanafite fatwa methodology we will provide a summary of related literature then examine Muhammed Badraddin al-Shuhawî's *al-Tirâzu'l-Muzhab*, which we consider is one of the earliest independent works in its field. It cannot be said this work is well-known in the madhab since hardly any information can be found in biographical works about Shuhâwî and only few references to his work in the sources. Although his work is made of a few folios there are only three known manuscripts of it in the world. Shuhâwî gathered in this work various information previously existed in furû' works in section dealing with rasm al-muftî. Shuhâwî's original evaluations and deductions on certain points may well be considered as important.

Keywords: Hanafite fatwa methodology, rasm al-muftî, adab al-muftî, adab al-fatwa, Badraddin al-Shuhawî, al-Tirâzu'l-Muzhab.

Giriş

Fetva usulü, genel olarak müftûde aranan şartlar ve müftûnin fetva verirken göz önüne alacağı hususları ele alan fıkhnın bir alt edebi türüdür. İbnu's-Salâh'ın (ö.643/1245) bu alana ilişkin kaleme aldığı *Edebu'l-müftî* ismindeki eserinin, yazılan ilk yetkin ve eksiksiz fetva usulü olduğu kabul edilmektedir.¹ İbnu's-Salâh'tan sonra Hanbelî fakih İbn Hamdân (ö.695/1295) *Sıfatu'l-fetvâ* adıyla müstakil bir eser yazmıştır. Hanefilerin müstakil fetva usulüne dair eserler telif etmeleri ise diğerlerine nisbetle birkaç asır geç döneme tekabül etmektedir. Hicri onuncu yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan Hanefî müstakil fetva usulü eserleri bilebildiğimiz kadarıyla Destinâî'nin *Âdâbu'l-müftîn*'i, Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvî'nin *et-Tirâzu'l-müzheb*'i, Muhammed Fıkhî'nin *Edebu'l-müftî*'si ve İbn Âbidîn'in *Resmu'l-müftî*'sidir.² Bunların içerisinde bilinen en eski müstakil fetva usulleri ise aynı dönemde yaşadıklarını tahmin ettiğimiz Muhammed ed-Destinâî ile Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvî'ye (ö. 984/1576) aittir. Esasında Destinâî'nin vefat tarihi hakkında bir malumata sahip değiliz.³ Destinâî'nin fetva usulüne dair Süleymaniye kütüphanesindeki yer alan nüshada müstensih, söz konusu risaleyi Rebûlevvel 999 (Ocak 1591) yılında müellif nüshasından istinsah ettiğini kaydetmektedir ki bu, Destinâî'nin bu tarihten önce yaşadığını göstermektedir.⁴ Gerek tabakât kitaplarında

¹ Bkz. Norman Calder, "İbn Âbidîn'in 'Ukudü Resmî'l-Müftî' Adlı Risalesi", s.193.

² Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 692/16 numarada *Kitâbu Edebi'l-müftî* adıyla yer alan risâle, Üşî'nin *Fetâvâ*'sının edebu'l-müftî ile ilgili bölümüdür.

³ Araştırdığımız kaynaklarda hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşmadık. Ancak nisbesinden bugün İran'ın İsfahan kentine bağlı Destinâ köyünden olduğu anlaşılmaktadır.

⁴ Destinâî'nin atfı yaptığı kitaplar arasında en geç döneme tekabül eden *Şerhu'l-Hidâye*'dir. Destinâî her ne kadar alıntının *el-Hidâye*'nin hangi şerhine ait olduğunu açıkça ifade etmese de

gerekse de sonraki fıkıh eserlerinde Destinâî'ye hiçbir atıfa rastlamamaktayız. Bu açıdan ulaştığımız bilgiler çerçevesinde ilk müstakil fetva usulünün Şuhâvî mi yoksa Destinâî tarafından mı yazıldığını kesin olarak ortaya koymamız mümkün değildir. Bununla beraber bunlardan önce Hanefî fetva usulüne dair müstakil bir eserin varlığını bilmediğimizi ifade edelim.

A. Hanefî Fetva Usulü Edebiyatı

Fetva usulü, literatürde farklı müellifler tarafından farklı isimlerle kaleme alınmıştır. Bunlar resmu'l-müftî, edebu'l-fetvâ, edebu'l-müftî, âdâbu'l-müftî/müftîn, âdâbu'l-fetvâ ve sıfatu'l-fetva gibi isimlerdir. Hanefî mezhebinde bu alana dair yazılan müstakil eserler geç döneme ait olsa da ilk dönemlerden itibaren konunun fûrû eserlerinde, özellikle de fetvâ/nevâzil türü eserlerde işlendiği görülmektedir. Nitekim fetva usulüne dair yazılmış en geniş eserler olarak kabul edebileceğimiz Muhammed Fıkhî ile İbn Âbidîn'in ilgili eserlerinde 50'den fazla fûrû kitabından yararlanılmış olması bunu destekler mahiyettedir. Fetva usulünün gelişimini görmek için aşağıda bu literatür özetle verilecektir.

Ebu'l-leys es-Semerkandî'nin (ö.373/983) *Mecmû'n-Nevâzil*'i: Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa fetva konusunu bir başlık altında fıkıh kitabında işleyen Ebu'l-Leys es-Semerkandî'dir. 'Bâbu'l-fetvâ' ana başlığıyla konuyu ele alan Ebu'l-Leys, Belh meşâyihından nakillerle fetva usulüne ilişkin bazı bilgilere yer vermektedir. Sonraki dönem eserlerde bu alana ilişkin verilen bilgilerin çoğunun temelini Ebu'l-Leys'in aktardığı bilgilere dayandığını söylemek mümkündür. Ebu'l-Leys'in özellikle fetvada hangi imamın görüşünün alınacağı, kimin fetva verebileceği, müftînin ne zaman fetva vermesinin gerekli olduğu gibi konularda verdiği bilgiler önem arz etmektedir. Ebu'l-Leys, müftînin fetva için teorik bilgi dışında insanların örf ve âdetini, durumlarını da bilmesi gerektiğine dikkat çeker. Ebu Bekir'den (el-İskâf) "*Bir kimse bütün ahabımızın kitabını ezberlese bile fetvaya öğrenci (vâkıf) olmalı ki doğruyu tuttursun*" şeklindeki nakilden sonra şu yorumu yapmaktadır: "*Çünkü ahabımız birçok meseleye kendi beldelerindeki örf ve muameleye göre cevap vermiştir. Dolayısıyla her müftînin, Şeriat'a aykırı olmamak kaydıyla kendi beldesinin örfünü göz önünde bulundurması gerekmektedir.*" Ebu'l-leys'in yer verdiği nakiller arasında hangi kitaplarla fetva verilebileceğine ilişkin malumatlar da yer almaktadır. Bu hususta Ebu Nasr'dan (Muhammed b. Sellâm) yaptığı nakil şöyledir:

"Ebu Nasr'a soruldu: Bize bir mesele gelir ve bizim yanımızda İbrahim b. Rüstem'in kitabı, Hassâf'ın Edebu'l-kâdî'si, Kitâbu'l-mücerred ve Hişâm'ın Nevâdir'i varsa bunlarla fetva verebilir miyiz, yoksa vermez miyiz? Bu kitaplar senin beğendiğin kitaplardır (kütüb-i mahmûde). Ebu Nasr dedi ki:

almış olduğu bilgilerin aynısının Kürlânî'nin (ö. 767/1366) *el-Kifâye*'sinde yer aldığı görülmektedir. Krş. Destinâî, *Âdâbu'l-müftîn*, vr. 45a; Kürlânî, *el-Kifâye*, III, 308.

Ashabımızca sahih kabul edilenler, seçilmiş, rağbet görmüş ve razı olunmuş ilimlerdir. Fetvaya gelince bana göre bir kimse anlamadan bir şey ile fetva vermemeli ve insanların yükü altına girmemelidir. Ama eğer kendisine sorulan mesele meşhur olmuş ve ashabımıza atfı zahir olmuşsa bu durumda buna itimat edilmesinin mümkün olduğunu umuyorum.”⁵

Hasîrî'nin (ö. 500/1107) *el-Hâvî fi'l-Fetâvâ*'sı. Ebu Bekir Muhammed el-Hasîrî, *el-Hâvî fi'l-furû* adlı eserinin sonunda “el-İhtiyât fi'l-fetvâ” ismiyle bir *fasıl* açarak fetva adabıyla ilgili bazı bilgiler aktarmaktadır. Hasîrî de bu konudaki bilgileri tamamen seleften nakiller ile vermekte ve tıpkı Ebu'l-Leys gibi teorik olmasa da fetva adabına ilişkin bazı hususlara dikkat çekmektedir. Yapmış olduğu nakillerde; verilen fetvanın kaynağını bilmek, önceki fukahânın sözüne dayanmak, aceleyle fetva vermemek, yemin konusunda örfe dayanmak müftînin dikkat etmesi gereken hususlar olarak öne çıkmaktadır. Hasîrî, müsteftînin de fetva isterken takip etmesi gereken bazı hususlar ile ilgili nakillere yer vermektedir. En âlim fakih uzak bir yerde de olsa gidip ona sorabilmek, âlimlerinin dediklerini kabullenmek bu hususlar arasında yer almaktadır.⁶

Sirâceddin Ūşî'nin (ö.575/1179) *Fetâvâ-yı Sirâciyye*'si: Hasîrî'den sonra fetva usulünün Siraceddin Ūşî tarafından ele alındığı görülmektedir. Ūşî, Fetâvâ'sında “Kitâbu Edebi'l-müftî ve't-tenbîh ale'l-cevâb” isimli bir ana bölüm açarak fetva usulünü ele almaktadır. Ūşî konuya fetva vermenin mekruh olup olmadığı tartışmasıyla başlar. Mekruh olduğuna ve olmadığına ilişkin bazı haberlere yer verdikten sonra sahih olan görüşün fetva vermenin mekruh olmadığı yönünde olduğunu kaydeder. Ūşî sonrasında fetva verecek müftîde bulunması gereken şartlara değinir. İlk ele aldığı şart, müftînin ilim sahibi olması gerektiğidir; ancak müçtehit olmasa bile eğer önceki âlimlerin görüşlerini biliyorsa bunları nakil yoluyla verebilir, bununla beraber böyle bir müftî görüşler arasında tercih yapmamalıdır. Ūşî müftînin halkın örf ve âdetini de bilmesi gerektiğini belirtir ve yukarıda zikredilen Ebu'l-leys'in görüşlerini kaydeder. Devamında müftînin Hanefi imamlardan hangisinin görüşü ile fetva vereceğine dair bir kriter sunan Ūşî'nin belirttiğine göre fetva mutlak olarak Ebu Hanife'nin, sonra İmâmeyn'in, sonra Ebu Yusuf'un, sonra İmam Muhammed'in ondan da sonra da Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşüne göre verilmelidir. Ūşî'nin fetvâ adabıyla ilgili de oldukça geniş bilgilere yer verdiği görülmektedir. Müftînin muhal sorulara cevap vermemesi, hata yaptığında hatasından dönmesi, cevap verirken cevabın yeterli derecede detay içermesi, fetva verirken yumuşak sözlü, güler yüzlü olması, soylu/zengin insanları değil, önce gelenin sorusuna cevap vermesi ve cevap

⁵ Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Mecmûu'n-Nevâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi. Damad İbrahim, no: 725, vr. 232a-234a.

⁶ Hasîrî, *el-Hâvî fi'l-fürû*, vr. 191a-192a.

verdikten sonra "Allahu alem" gibi ifadeler kullanması zikrettiği kurallardandır.⁷

Üşî'den sonra Kâdihân'ı hariç tutacak olursak Hanefi fakihlerin fûru eserlerinde edebu'l-müftî'ye yer verme geleneğini devam ettirmediği görülmektedir. Kâdihân ise aşağıda ele alınacağı üzere her ne kadar resmu'l-müftî ismiyle bir başlığa yer verse de ele aldığı meseleler Uşî'ye göre oldukça dar kapsamlıdır.

Attâbî'nin (ö.586/1190) *Fetâvâ'sı*: Attâbî *Fetâvâ'sının* mukaddimesinde fetva usulüne ilişkin kısa bazı bilgilere yer vermektedir. Öncelikle fetva vermenin gerektirdiği sorumluluk sebebiyle ihtiyaten fetva verme işine girişmemenin gerektiğine değinen Attâbî, ihtiyaç hâsıl olması durumunda müftînin fetva vereceğini söyler. Attâbî, müftînin kendi görüşüne göre değil, Hanefi imamların görüşüne göre fetva vermesi gerektiğini belirtir. Buna göre bir meselede Ebu Hanife'nin görüşü varsa onunla fetva verilir, ancak *umûm-ı belvâ* olan bir husus ise bu durumda İmâmeyn'in görüşüyle fetva verilir. Attâbî sonrasında İmâmeyn'in görüşüyle fetva verilen bir iki mesele zikreder. Ona göre bir meseleyle ilgili olarak mezhep imamlarından görüş yoksa meşâyih; meşâyih ihtilaf etmişse bunlardan fıkhi, hıfzı ve takvası en iyi olanın görüşü tercih edilmelidir.⁸

Özellikle fetvada hangi imamın görüşünün alınması gerektiği ile ilgili bilgilere bu dönemdeki birçok kitapta rastlamaktayız. **Kâdihân**'ın (ö.592/1196) *Fetâvâ'sı*⁹ ile **Cemaleddin Gaznevî**'in (ö.593/1197) *el-Hâvî'l-kudsî*¹⁰ adlı eserinde kısmen farklı da olsa bu konudaki hiyerarşi benzer detaylarla verilmektedir. Kâdihân söz konusu bilgileri "Resmu'l-müftî" başlığı altında aktarmaktadır ki tespit edebildiğimiz kadarıyla resmu'l-müftî ifadesini ilk defa kullanan odur. Ancak Kâdihân ve Gaznevî'nin fetva usulüne ilişkin aktardıkları bilgiler sadece bu hususla sınırlıdır.

İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *et-Tashîh*'i: İbn Kutluboğa, *Tashîh* adlı eserinin mukaddimesinde birkaç sayfada fetva usulünün bazı noktalarına ilişkin oldukça önemli bilgi ve değerlendirmelere yer vermektedir. İbn Kutluboğa, *Tashîh* adlı kitabını Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ekseninde Hanefi mezhebinin "en sahih" ve "muhtâr" görüşlerini ortaya koymak üzere kaleme almıştır. *Tashîh*'in mukaddimesi ise, böyle bir eser yazılma gerekçesini ele almaktadır. Nitekim mukaddimenin ilk cümlesi bu hususu ortaya koymaktadır:

"Ben mezhebimizle amel eden bazılarının hevalarına göre hareket ettiklerini gördüm. Hatta bazı kadıların 'böyle hüküm vermemize bir engel var mıymış?' dediklerine şahit oldum. Derim ki: Evet, var. Hevaya göre

⁷ Fetâvâ-yı Siraciyye, s. 599-606

⁸ Attâbî, *Cevâmiu'l-fikh*, vr. 1b.

⁹ Kâdihân, *Fetâvâ*, I, 9-10.

¹⁰ Cemâlüddîn Gaznevî, *el-Havi'l-kudsî*, vr. 237a.

hüküm vermek haramdır. ‘Tercih edilen görüş’ varken ‘tercih edilmeyen görüş’, ‘yok’ hükmündedir.”¹¹

İbn Kutluboğa, fetva ve kazada hangi görüşlerin esas alınacağını ortaya koyarken, Hanefi literatüründe bu konuda daha önce dile getiren malumatları toplamış ve birtakım değerlendirmeler yaparak bu literatüre önemli katkılar sunmuştur. Fetva usulüyle ilgili diğer mezhep kitaplarına çok sık atıf yapması da gözden kaçmamaktadır. Karâfi’nin *İhkâm*’ı, İbn Ferhûn’un *Tabsiretu’l-hükkâm*’ı, İbnu’s-Salâh’ın *Edebu’l-müftî*’si, Sübkî’nin *Fetâvâ*’sı ve Şihâbuddin Akfehî’nin *Tevkifu’l-hükkâm*’ı yararlandığı eserler arasında yer almaktadır.¹²

İbn Kemal Paşa’nın (ö.940/1534) *Tabakâtu’l-fukahâ*’sı: İbn Kemal Paşa’nın *Tabakâtu’l-Fukahâ*’sının da doğrudan fetva usulüyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim tabakâtu’l-fukahâsının başında tabakâti ele alış gerekçesi olarak dile getirdiği “*Mukallid müftînin, görüşüyle fetva verdiği kişinin durumunu bilmesi gerekir...*” ifadesi tabakâtin asıl itibarıyla fetva veren müftîlere yardımcı olmak için ele alındığını ortaya koymaktadır. Sonraki dönemlerde yazılan fetva usulüne dair eserlerin bazısında İbn Kemâl’in tabakâtinin aynen aktarılması¹³ ve yine ilk fetva usulü olarak kabul edilen İbnu’s-Salâh’ın *edebu’l-müftisinde* müftîlerin derecelendirmeye tabi tutulması tabakâtu’l-fukahânın fetva usulü ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Esasında İbn Kemal’in tabakâti müstakil bir risale değildir. O “Risâle fi Duhûli Veledi’l-Binti fi’l-Mevkûf alâ Evlâdi’l-Evlâd” risalesinin içerisinde bu konuyu ele almaktadır. İbn Kemal *evlâdu’l-evlâda* yapılan bir vakfeye *veledu’l-bintin* girip girmeyeceği konusundaki görüşleri aktarıp dâhil olacağı görüşünü tercih ettikten sonra tercih gerekçesini bu görüşün delilinin kuvvetli olması ve bu görüşü tercih edenlerin “önde gelen fakihler” olmasına bağlamaktadır. Zira tercih ancak bu hususlardan biri sebebiyle olmaktadır. Ona göre dâhil olacağı görüşünde olanlar diğerlerine nisbetle önde gelen fakihlerdir. Zira bu görüşü Hilâl, Hassâf, Serahsî, Sâhibu’z-Zahîre, Kâdihân, Sâhibu’l-Hulâsa gibi fakihler tercih etmiştir. Dâhil olmayacağı görüşünde olanlar içerisinde derece olarak bunların önüne geçecek veya bunlara denk kimse bulunmamaktadır. İbn Kemal bundan sonra kimin hangi derecede yer aldığını, başka ifadeyle söyleyecek olursak kimin diğerine göre daha üst derecede yer aldığını ortaya koymak üzere tabakâtu’l-fukahâyı ele almaktadır.¹⁴ Tabakâtu’l-fukahâ sonları müstakil olarak istinsah edilmiştir.

Destinâî’nin (ö.999/1591’den önce) *Adâbu’l-müftî*’i: Bu konudaki ilk müstakil eserlerden biri olan Muhammed Destinâî’nin *Âdâbu’l-müftî* adlı

¹¹ İbn Kutluboğa, *et-Tashih*, s.121.

¹² Bkz. İbn Kutluboğa, *et-Tashih*, s.121-134.

¹³ Mesela Şuhâvî’nin ve İbn Âbidîn’in fetva usullerinde tabakâtu’l-fukahâ yer almaktadır.

¹⁴ Bkz. İbn Kemal Paşa, *Risale fi Duhuli Veledi’l-Binti fi’l-Mevkuf ala Evladi’l-Evlad*, vr. 100a.

eseri "fetva" kelimesinin anlamına ilişkin uzun bir açıklamayla başlar. Destinâî sonrasında müftî olmanın şartları ve fetva verirken göz önüne alacağı hususları kısmen detaylı olarak ele almaktadır. Fetva ehliyetine sahip olmanın 16 şartını zikreden Destinâî her bir şartla ilgili Hanefî fûru eserlerine müracaat ederek açıklamalar yapmaktadır. Bu şartlardan özellikle "müftînin müçtehit olması" ve "fetva verirken mezhepteki fetva hiyerarşisini takip etmesi" konuları üzerinde detaylıca durmaktadır. Destinâî eserinin sonlarında müsteftî'nin fetva isterken dikkat edeceği hususları da ele almaktadır.¹⁵

Muhammed Fıkhî'nin (ö.1147/1735) *Edebu'l-müftî'si*: Hanefî mezhebinin ilk kapsamlı fetva usulünün Muhammed Fıkhî'nin *Edebu'l-müftî* adlı eseri olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Ele aldığı konuların önemli bir kısmı Destinâî tarafından ele alınmış olsa da Muhammed Fıkhî'nin gerek Destinâî'de yer alan meseleleri daha detaylandırıp önemli birtakım değerlendirmelerle bunlara katkıda bulunması gerekse de daha önce Hanefî kaynaklarda ele alınmayan bazı meselelere cevap vermesi onu Destinâî'den farklı kılmaktadır. Muhammed Fıkhî, kendisinden önce Hanefî eserlerde ele alınmamış konuları "cevabını daha önce görmedim" şeklindeki ifadelerle vererek katkısının hangi noktalarda olduğunu ortaya koymaktadır.

İlk defa dile getirdiği problemlerin esasında kadı açısından cevabı mezhepte yer alan meseleler olduğu görülmektedir. Sözgelimi müftînin tatil gününün olup olmadığı meselesine cevap verirken bu noktada kadı ile kıyaslamalar yapmakta ve kadı'nın tatil gününe ihtiyaç duyma sebebinin müftî için de söz konusu olmasından hareketle müftînin de tatil gününe ihtiyaç duyduğu sonucuna ulaşmaktadır.¹⁷ Muhammed Fıkhî tarafından fetva usulüne dâhil edilen bu tür bazı meseleler, ortaya çıkan yeni durum ve ihtiyaçların bir sonucudur. Nitekim yukarıda zikredilen müftînin tatil gününe ihtiyaç duyup duymadığı meselesinin, müftîlerin Osmanlı Devleti'nde resmi görev almasının bir neticesi olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlılarda 15. yüzyıldan itibaren şeyhülislamın, 16. yüzyılın başlarından itibaren de fetva eminlerinin resmi olarak fetva işlerini yürüttüğü¹⁸ göz önüne alındığında bu meselenin fetva usulüne bu tarihlerden sonra girmesi doğaldır.

¹⁵ Destinâî eserine bir isim vermemiştir. Muhtemelen mukaddimesinde geçen "Bu risale, âdâbu'l-miftîne ilişkin bazı bilgiler içermektedir" ifadesinden hareketle bu isimle kayda geçmiştir.

¹⁶ Bu eser Osman Şahin tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Samsun 2009.

¹⁷ Muhammed Fıkhî, *Edebu'l-müftî*, s.78. Bu konudaki diğer meseleler şöyledir: "Sultan tarafından atanmış bir müftî, fâsık olmakla, tıpkı -bir görüşe göre- kadı gibi, kendiliğinden azl olmuş olur mu? s.48.

"Müftînin, sultanın haberi olmadan kendisini görevden azletmesi durumunda, azl olmuş olur mu? s. 94.

¹⁸ Bkz. Talip Ayar, Osmanlı Dönemi Fetva Hizmetlerinde Etkin Bir Birim: Fetva Eminliği, s.162-163; Ferhat Koca, "Fetvahane" DİA, XII, 496.

İbn Âbidîn'nin (ö. 1252/1836) *Resmu'l-müftî*'si: Hanefi mezhebinde bu alanda yazılan en meşhur eser şüphesiz ki İbn Âbidîn'in *Resmu'l-müftî* adlı eseridir. İbn Âbidîn'in kendinden önce yazılan Destinâî, Muhammed Fıkhî'ye hiç atıf yapmaması muhtemelen bu eserlere ulaşmadığını göstermektedir. Bir yerde *et-Tırâzu'l-müzheb*'den nakilde bulunsa da söz konusu nakli Pîrîzâde'den alması,¹⁹

İbn Âbidîn'in *et-Tırâzu'l-müzheb*'i de görmediğini göstermektedir. İbn Âbidîn'in eserini diğerlerinden farklı kılan sadece geniş olarak kaleme alınmış olmasında değildir, zengin kaynağı, detaylı yorumları ve daha önceki müstakil fetva usullerinde ele alınmayan bazı hususların ele alınmış olması onun bu konudaki başarısıdır. İbn Âbidîn ile ilgili birçok çalışma yapıldığı için eseri üzerinde detaylı durmayacağız.

B. Bedreddin eş-Şuhâvî ve et-Tırâzu'l-Müzheb

1. Bedreddin eş-Şuhâvî

Tam adı Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvî el-Mısırî olup hayatı, doğum ve ölüm tarihi ile ilgili bilgiye araştırdığımız kaynaklarda rastlamadık. Kaynaklarda el-Mısırî ve eş-Şuhâvî nisbesiyle anılmasından bugün Mısır'da Mansuriye vilayetine bağlı Şuhâ köyünden olduğu anlaşılmaktadır.

et-Tırâz'ın Şehid Ali Paşa nüshasının hâmişinde şöyle bir not yer almaktadır: "Zayıf kul, Mısır'dan Mekke'ye doğru 983 yılının Recep ayında (Ekim-Kasım 1575) yola çıkmış ve 21 Cemazeyilahir 984²⁰ (15 Eylül 1576) tarihinde burada vefat etmiştir."²¹ Görüldüğü kadarıyla bu bilgi Şuhâvî'yle ilgilidir. Zira hâmişteki bu bilginin yanında yer alan metne baktığımızda Şuhâvî dışındaki birinden bahsedilmiş olması mümkün gözükmemektedir. Notun yer aldığı metinde Şuhâvî'nin şu ifadeleri yer almaktadır: "*Meşâyih eğer Zâhirurrivâye dışında bir görüş üzerinde ittifak etmişse bununla amel edilir. Bize düşen sadece bu görüşe ittiba etmektir. Zira biz mukallidiz, tabi olanız, bidatçi değiliz. Bu açıdan meşâyihın böyle bir tercihi olduğunda **biz** zahir rivayeti terk eder ve sonraki fukahanın üzerinde ittifak ettiği görüşe **tabi oluruz.***" Vefat tarihine ilişkin bahsi geçen not, "Biz tabi oluruz" ifadesinin hemen yanında yer aldığından bu bilginin "biz" diyerek konuşan Şuhâvî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Şuhâvî'nin bu tarihlerde yaşamış olması da söz konusu vefat tarihinin ona ait olmasını desteklemektedir. Nitekim Şuhâvî'nin

¹⁹ İbn Âbidîn, *Resmu'l-Müftî*, s.38.

²⁰ Esasında burada yazılan tarih 984'ten ziyade 983'e benzemektedir. Ancak 983 olması mümkün değildir. Zira Recep 983 tarihinde Mısır'dan yola çıktığı yani bu tarihte hayatta olduğu kaydedilmektedir. Yani Miladi takvimlerle ifade edecek olursa vefat tarihini 983 olarak okumamız durumunda 27 Eylül 1575 tarihinde vefat ettiğini kabul ettiğimiz birinin bu tarihten bir iki ay sonra yani Ekim-Kasım 1575 tarihinde yaşadığını kabul etmemiz gerekecektir.

²¹ Bkz. *et-Tırâz*, (Süleymaniye nüshası), vr. 57a.

atıf yaptığı ve kendisine yapılan atıflar dikkate alındığında onun bu tarih dolaylarında yaşadığı anlaşılmaktadır.

Şuhâvî'nin atıf yaptığı kendi dönemine en yakın kişi İbn Kemal Paşa'dır (ö. 940/1534). Hanbelî fakih el-Buhûtî (ö.1051) *Keşşâfu'l-kınâ'* adlı eserinde bir vakıf meselesiyle ilgili olarak Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvî'nin fetvasından bahsetmekte ve Şâfiî fakih en-Nasır et-Tabelâvî ile babasının amcası oğlu Hanbelî fakih Şihâb Ahmed el-Buhûtî'nin de Şuhâvî'nin bu fetvasına tabi olduğunu kaydetmektedir.²² Şuhâvî'nin fetvasını benimseyen en-Nasır et-Tabelâvî'nin 966/1559 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında Şuhâvî'nin en azından bununla akran olduğunun kabul edilmesi gerekir.²³ Keza Şuhâvî'nin torununun oğlu olduğu anlaşılan Yahya b. Ebu's-Suud b. Yahya b. Bedreddin eş-Şuhâvî'nin 1092 yılında vefat ettiği²⁴ göz önüne alındığında 984 tarihinin isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

Şuhâvî'nin *et-Tırâz* dışında başka eserleri de bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda *el-Mensek* adlı eserine atıf yapılmakta ve içeriğinden bilgiler nakledilmektedir.²⁵ İsmi ve içeriğinden yapılan nakiller bu eserin sadece hac konusunu ele aldığını göstermektedir. Bedreddin eş-Şuhâvî'ye ait yukarıda bahsi geçen vakıf ile ilgili fetvası²⁶ ve ayrıca Pîrîzâde İbrahim'in *Eşbâh* şerhinde vakıfla ilgili başka bir meselede Şuhâvî'den bir görüş nakletmesi²⁷ onun vakfa dair bir risalenin veyahut bir fûrû-ı fıkıh kitabının olduğuna işaret etmektedir.

Pîrîzâde İbrahim'in *et-Tırâzu'l-müzheb*'i ihtisar eden "Muhtasaru't-Tırâzi'l-müzheb" adlı bir eserden bahsedilmekteyse²⁸ de bu eserle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak zaten oldukça muhtasar olan bir eserin ihtisar edilmiş olması uzak bir ihtimal gibi gözükmemektedir.

2. et-Tırâzu'l-Müzheb

Eserin tam ismi "et-Tırâzu'l-müzheb fî tercihi's-sahîh mine'l-mezheb"dir.²⁹ Kendisinden sonra yazılan eserlerde Şuhâvî'nin risalesine pek

²² Bkz. Mansur b. Yunus b. İdrîs el-Buhutî, *Keşşâfu'l-kınâ' an metni'l-Kınâ'*, VI, 2071.

²³ Hanefî kaynaklarda da Şürünbülalî (ö. 1069/1659) ve Pirizade İbrahim (ö. 1099/1688) gibi müellifler Şuhâvî'ye atıf yapmıştı. Bkz. Şürünbülalî, *Hâşiye ale'd-Dürer*, I, 160; Pirizade İbrahim, *Risale fî mezhebi'l-imâm*, vr. 62b-63a.

²⁴ Yahya b. Ebu's-Suud b. Yahya b. eş-Şeyh Allame Bedreddin eş-Şuhâvî el-Mısırî (ö. Zilhicce 1092/Aralık 1681 veya Ocak 1682). Bkz. Muhibbî, Muhammed Emin b. Fadlullah, *Hulâsatu'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hadî aşer*, s. 462-463.

²⁵ İbn Âbidîn, *Minhetu'l-hâlık*, II, 366; Hanbelî fakih Muhammed el-Halvetî (ö. 1088) de *Buğyetu'n-Nâsik* adlı eserinde (Bkz vr. 6a) "Kâle el-Bedr eş-Şuhâvî fî Menâsikihi..." diyerek bu eserden alıntı yapmaktadır.

²⁶ Aynı fetva İbn Âbidîn, *el-Ukûdu'd-dürriyye* (I, 145.) adlı eserinde de geçmektedir.

²⁷ Pîrîzâde İbrahim, *Umdetu Zevi'l-besâir*, vr. 106a.

²⁸ Abdullah Merdâd Ebu'l-Hayme, *el-Muhtasar min Kitabi Neşri'n-Nur ve'z-Zehr fî Teracimi Efâdili Mekke*, s.43

²⁹ Eserin dünya kütüphanelerinde üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Süleymaniye Şehid Ali Paşa (no: 915-02), diğeri Taif Abdullah b. Abbas kütüphanesi (174/7) üçüncüsü

atıf yapılmadığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla eseri gören ve eserin adını belirterek atıf yapan tek kişi Pîrîzâde İbrahim'dir. Pîrîzâde İbrâhim, *Risâle fî mezhebi'l-İmâm* adlı risalesinde söz konusu risalenin "Şeyhu meşâyihînâ" olarak nitelendirdiği Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvî'ye ait olduğunu belirtmekte ve ondan bazı bölümleri alıntılanmaktadır ki Şuhâvî'nin eserinde bu bilgilerin aynısı yer almaktadır.³⁰ Gerek Pîrîzâde'nin bu atfı gerekse de risalenin sonundaki bizzat müellif tarafından yazıldığı anlaşılan "*Bu risaleyi cem edip yazan Allah'ın en fakir ve affına en çok ihtiyaç duyan günahkâr kulu Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvî el-Hanefî'dir. Allah onu, anne babasını ve tüm Müslümanları affetsin.*" ifadesi söz konusu risalenin Şuhâvî'ye aidiyetinde bir şüphe bırakmamaktadır.

Risalenin girişinde Şuhâvî risaleyi ele alış sebebini şöyle izah eder:

"Bu risaleyi Ebu Hanife'nin mezhebine müntesip ilim talebelerinin karıştırdığı şu hususu aydınlatmak üzere kaleme aldım: Bir meseleyle ilgili olarak önceki imamlarımızın Zâhirurrivâye'de görüşü yoksa ve mezhep kitaplarında söz konusu meseleyle ilgili müteahhir meşâyihün farklı görüşleri kaydedilmişse bu durumda hangi görüşün alınması gerekir?"

Bilindiği üzere Hanefi mezhebinde bazen bir mesele ile ilgili olarak mezhep imamları olan Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'den farklı görüşler nakledilmekte, bazen de mezhep imamlarından görüş olmayan bir konuda meşâyihün birçok farklı görüşü olabilmektedir. Bütün bu farklı cevaplar karşısında kadı ve müftînin hangi görüşle hüküm ve fetva vereceği hususu son derece önem arz etmektedir. Şuhâvî'nin aşağıda inceleyeceğimiz risalesi söz konusu problemi çözmek üzere kaleme alınmıştır. Ancak Şuhâvî girişte risaleyi ele alış sebebini bu şekilde izah etmişse de bunun yanında birçok meseleyle temas ettiği görülmektedir. Risalede ele aldığı meseleler şunlardır:

- a) Fetva ve kazada bir görüşün tercih edildiğini bildiren ifadeler
- b) Ebu Hanife ve öğrencilerinden hangisinin görüşünün tercih edileceği ile ilgili kriter
- c) Mezhep imamından görüş olmayan konularda meşâyihün görüşlerinden hangisinin tercih edileceği
- d) Zâhirurrivâye, nâdirurrivâye ve fetâvâ eserlerinden hangisi ile amel edileceği
- e) Fetvada mezhep kitaplarının esas alınması gerektiği

ise Riyad'da Merkez el-Melik Faysal'da (no: 4607) yer almaktadır. Süleymaniye Şehid Ali Paşa'daki nüshanın son varakı eksiktir. Eser Ebu'l-Berakat es-Sindî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Dâru'd-ziya, Kuveyt), ancak tüm aramalarımıza rağmen kitaba ulaşamadık.

³⁰ Bkz. Pirzade İbrahim, *Risâle fî mezhebi'l-İmâm*, vr. 62b.

- f) Ebu Hanife'ye muhalif görüşlerin gerçekte bir muhalefet olmayıp Ebu Hanife'nin görüşü olduğu ve
- g) Tabakâtu'l-fukaha.

Şuhâvî, et-Tırâz'da kendinden önce yazılmış eserlere sık sık atıf yapmaktadır. En çok yararlandığı kaynak İbn Kutluboğa'nın *Tashîhu'l-Kudûrî* adlı eseridir. Bundan sonra Kâdihân'ın *Fetâvâ'sı*, Nebire-i Ömer'in (ö. 832) Kudurî'nin *Muhtasar* adlı eserinin şerhi *Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât*'ı, Sirâceddin Üşî'nin *Fetâvâ-yı Sirâciyye'si*, Necmeddin et-Tarsusî'nin (ö. 758/1357) *Enfeu'l-vesâil*'i ve Cemaleddin el-Gaznevî'nin *el-Hâvi'l-kudsî'si* gelmektedir. Başvurduğu diğer eserler ise Necmeddin en-Neseffî'nin (ö. 537/1142) *Manzûme'si*, Sâhibu'l-muhît İbn Mâze'nin (ö. 616/1219) *el-Vecîz*'i, Yusuf es-Sicistânî'nin (ö.638/1240) *Münyetu'l-müftî'si*, İsbicabî'nin *Şerhu't-Tahavî'si*³¹ ile *Hâşiyetu'l-Pezdevî*³² ve *Hidâye* şerhleridir.

3. et-Tırâzu'l-Müzheb'in Değerlendirilmesi

Şuhâvî, ele aldığı meselelerin çoğunu önceki Hanefi kaynaklarına atıfla vermektedir. Mesela fetva ve kazada bir görüşün tercih edildiğini bildiren ifadeleri *Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât* ve *Hâşiyetu'l-Pezdevî*'den almakta ve herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Yine mezhep imamlarından gelen görüşler arasından hangisinin fetvaya esas teşkil edeceği ile ilgili kriteri doğrudan Kâdihân'dan nakletmekte ve bu konuda da bir ilave veya değerlendirmede bulunmamaktadır. Benzer şekilde tabakâtu'l-fukahâ ile ilgili bilgileri İbn Kemal'in tabakâtından olduğu gibi alıntılanmaktadır. Dolayısıyla bu noktalarda Şuhâvî'nin Hanefi fetva usulüne, nakletme dışında, bir katkısının olduğu söylenemez. Şuhâvî'nin değerlendirmesinin daha ziyade iki mesele üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlardan birincisi müftînin, mezhebin muteber kitapları ile fetâvâ kitaplarında yer alan görüşlerden veya tashihlerden hangisi ile fetva vereceği, diğeri ise mezhep içi müçtehitlerin görüşlerinin gerçekte Ebu Hanife'ye muhalif görüşler olup olmadığıdır. Biz de bu iki mesele üzerinde durmak istiyoruz.

a. Şuhâvî, Hanefi mezhebindeki genel kanaate uygun olarak Zâhirurrivâye'nin üç imamın görüşünden müteşekkil olduğunu belirtmektedir. Kaydettiğine göre Zâhirurrivâye eserleri, el-Camiu's-sağîr, el-Câmiu'l-kebîr, el-Asl, ez-Ziyâdât ve es-Siyeru's-sağîr olmak üzere beş kitaptır. Şuhâvî, es-Siyeru'l-kebîr'i Zâhirurrivâye kapsamında değerlendirmedeği gibi açıkça ismini verdiği nadirurrivâye eserleri arasında da zikretmemektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla daha önce sadece *es-Siyeru'l-kebîr*'i

³¹ Hanefi kaynaklarda meşhur iki İsbicâbî bulunmaktadır. Bunlardan biri Ahmed b. Mansur el-İsbicâbî (ö. 480'den sonra), diğeri ise Ali b. Muhammed el-İsbicâbî'dir (ö.535). Şuhâvî'nin atıf yaptığı İsbicâbî'nin hangisi olduğunu tespit edemedik, zira kaynaklarda her iki İsbicâbî'nin Tahavî'nin *Muhtasar*'ını şerh ettiği kaydedilmektedir.

³² Muhtemelen Pezdevî'nin *el-Câmiu-s-sağîr* şerhi üzerine yazılmış bir haşiyedir. Zira Şuhâvî buradan, "sahih" ve "esah" ifadesinin hangi anlamda kullanıldığını alıntılanmıştır.

Zâhirurrivâye kapsamında görmeyen kimse yoktur. Bazı müellifler sadece es-Siyeru's-sağır'i, diğer bazıları ise her iki siyeri Zâhirurrivâye dışında değerlendirmektedir.³³ Şuhâvî genel kanaate uygun olarak nâdirurrivâyenin Ziyâdâtü'z-ziyâdât, el-Hâruniyât, el-Cürünüyât, el-Keysâniyyât ve İmam Muhammed'in diğer teliflerinden oluştuğunu kaydetmekle yetinmektedir.

Şuhâvî'ye göre amel ve fetva Zâhirurrivâye'ye göredir. Zâhirurrivâye dışında bir görüş ile fetva vermek için müteahhir meşâyih'in bir sebebe -ki bu, örf ve insanların hallerinin değişmesidir- dayanarak Zâhirurrivâye dışındaki görüş üzerinde fikir birliğine varmış olması gerekmektedir. Sadece bu durumda meşâyih'in tercihinin göre hareket edilir ki ona göre bunun sebebi de meşâyih'in, mütekaddim imamlarımızın mezhebini bizden daha iyi bilmeleridir. Eğer müteahhir meşâyih tercih noktasında bir birlik sağlayamamışsa bu durumda *ilmen* ve *rütbeten* en büyük olanın tercihi kabul edilir, bu hususta da eşitlerse çoğunluğun görüşüne göre hareket edilir. Buna göre müteahhir meşâyih, Zâhirurrivâye'ye aykırı olan bir görüşe, mesela Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşüne göre fetva verebilir.

Şuhâvî şu hususa dikkat çeker: Eğer fetâvâ türü kitaplarda mezhebin usulüne aykırı bir görüş varsa o görüş ile amel edilmez. Bazılarının "Eğer fetva kitabında mezhebin kitaplarına aykırı bir görüş var ve fakat fetva kitabındaki görüş tashih edilmişse o görüşle amel edilir" şeklindeki sözlerin cehalet olduğunu ve mezhebin kitaplarına ve kavâidine muttali olmayan kişilerden sadır olduğunu belirtir. Şuhâvî'ye göre mezhep kitapları³⁴ üç imamdan mütevatir gibi nakledilmiştir. Şuhâvî bu görüşünü desteklemek üzere Tarsusî'nin *Enfeu'l-Vesâil* adlı eserinden "Fetâvâ ile Zâhirurrivâye'nin çatışması durumunda Zâhirurrivâye esas alınır, fetâvâ ise ancak mezhep imamlarının görüşünün olmadığı noktalarda devreye girer"³⁵ şeklinde ifadeleri nakleder.

Şuhâvî bu hususla ilgili olarak İbn Kutluboğa'yı da eleştirmektedir. Söyle ki İbn Kutluboğa, *Tashih* adlı eserinin Hacr bahsinde sefihe hacr konulması meselesiyle ilgili olarak Ebu Hanife'nin hür olan sefihe hacr konulamayacağı görüşüne yer verdikten sonra Kâdihân'ın [*Fetâvâ*'sının] *hîtân* bölümünden şu bilgiyi alıntılar: "İmâmeyne göre hür kişiye hacr koymak caizdir, fetva da imâmeynin görüşüne göredir". İbn Kutluboğa Kâdihân'ın *Fetâvâ*'sından bu ifadeleri naklettikten sonra şu yorumu yapar: "Kâdihân'ın

³³ Bkz. Kadızade, *Netâicu'l-efkâr*, VIII, 387; Leknevi, "Mukaddimetü'l-Hidâye", (Leknevi'nin Hidâye Şerhi Mukaddimesi) s.17; Babertî, *el-İnâye*, IX, 327. Ayrıca bk. Tahtavî, *Haşiye ala merâki'l-felâh*, s.15.

³⁴ İbn Âbidîn'in ifade ettiğine göre mezhep kitapları ile kast edilen *Bidâye*, Kudurî'nin *Muhtasar*'ı, *Muhtâr*, *Nukâye*, *Vikâye*, *Kenz* ve *Mültekâ* gibi Zâhirurrivâye'deki mezhep görüşlerini ele alan kitaplardır. İbn Âbidîn, Molla Hüsrev'in *Gurer*'i ve Timurtâşî'nin *Tenvîr*'inin birçok fetâvâyı barındırması sebebiyle mezhep kitapları olarak kabul edilmediğini belirtmektedir. Bkz. İbn Âbidîn, *Resmu'l-müftî*, s.36-37.

³⁵ Tarsusî, *Enfeu'l-vesâil ilâ Tahrîri'l-mesâil*, s. 87-88

bu ifadeleri fetvanın İmâmeyn'in görüşüne göre olduğunu tasrih etmektedir ve tasrih iltizamdan daha kuvvetlidir."³⁶

Tasrih, bir görüşün sahih/müftâbih olduğunun açıkça ifade edilmesidir. Mesela "bu görüş daha sahihtir" veya "fetva bu görüşe göre verilmektedir" şeklindeki ifadeler, sahih ve müftâbih görüşün tasrihen ifade edilmesidir. İltizam ise sahih/müftâbih görüşün dolaylı olarak ifade edilmesidir. Özellikle metin kitaplarının müellifleri farklı yöntemler kullanılarak hangi görüşün sahih/müftâbih olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela sahih/müftâbih görüşün önce zikredilmesi veya delilinin sonra zikredilmesi bu yöntemlerin en çok tercih edileni arasında yer almaktadır.³⁷ Şuhâvî'nin karşı çıktığı şey, fetâvâ kitabında tashih edilen bir görüşün, mezhep kitaplarındaki iltizâmî tashihe takdim edilmesidir. Zira itimat edilmesi gereken kitaplar, fetâvâ değil, mezhep kitaplarıdır. "Eğer İbn Kutluboğa'nın bu mantığından hareket edersek, fetâvâlarda tashih edilen görüşlerle, mezhep kitaplarındaki görüşler çatıştığında mezhep kitaplarındaki görüşlerini ilga etmemiz gerekecektir" diyerek İbn Kutluboğa'nın hata ettiğini belirtmektedir. Şuhâvî'ye göre Ebu Hanife'nin görüşünden udül edilebilmesi için fetâvâlarda bir görüşün tashih edilmesi dayanak olamaz, bu konudaki dayanak ihtilafın asır ve zaman kaynaklı olmasıdır. Şuhâvî, Ebu Hanife'nin görüşünün asıl ve öncelikli olduğunu ortaya koymak üzere *Fetâvâ-yı Sirâciyye* ve *Münyetu'l-müftî* den şu nakli yapar: "Fetva, mutlak olarak Ebu Hanife'nin görüşüne göredir, sonra Ebu Yusuf'un, sonra İmam Muhammed'in, sonra Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşüne göredir. Bir görüşe göre Ebu Hanife bir görüşte, İmâmeyn bir görüşteyse müftî muhayyerdir. Ancak eğer müftî müçtehit değilse, birinci görüş (yani fetvanın mutlak olarak Ebu Hanife'nin görüşüne göre olması) daha sahihtir."³⁸

³⁶ Bkz. *et-Tirâz*, (Süleymaniye nüshası), vr. 57b-58b.

³⁷ Eğer eserde sadece bir imamın görüşü verilmiş, diğer imamların görüşlerine değinilmemişse bu iltizâmen sahih görüşün zikredilen görüş olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela Mevsilî'nin *Muhtar*'ında ve Neseffî'nin *Kenz*'inde çoğunlukla Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşü verilmemektedir ki bu Ebu Hanife'nin görüşünün sahih olduğunu ortaya koymaktadır. Mezhep imamlarının görüşünün verilmesi durumunda ise hangi görüşün sahih olduğu ile ilgili farklı yöntemler bulunmaktadır. Birincisi tercih edilen görüşün en başta verilmesi. Mesela İbrahim Halebî, *Mülteka'l-ebhur*'un girişinde "Bu kitapta imamlarımız arasındaki ihtilafları verdim, tercihe şayan olan görüşü önce zikrettim" demektedir. (Bkz. Mülteka'l-ebhur, s. 3.) Bir diğer yöntem tercih edilen görüşün delilinin sonda verilmesidir. Mesela *Hidâye*'de önce zayıf kabul edilen görüşlerin, sonrasında sahih kabul edilen görüşlerin gerekçeleri verilmektedir. Hidâye şerhi *Netâicu'l-efkâr*'da bunun sebebi şöyle izah edilmektedir: "Merğînânî, farklı görüşler olduğunda güçlü kabul ettiği görüşün gerekçesini sonra vermektedir ki, son verilen görüş önceliklere cevap olsun." (Bkz. Kadızade, *Netâicu'l-efkâr*, IX, 325-326.) Bu konudaki detaylı bilgiler için bkz. Muhammed Takî el-Osmanî, *Usulu'l-iftâ ve adâbuhu*, s.184-186; Raşidî, Muhammed Kemâleddin Ahmed, *el-Misbâh fî Resmî'l-Müftî ve Menâhici'l-iftâ*, s. 305-307.

³⁸ Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 602.

Şuhâvî'nin Kâdihân'ın *Fetâvâ'sı* ile ilgili değerlendirmesinde sorun teşkil eden bazı noktalar olduğu söylenebilir. Şöyle ki: Kâdihân'ın *Fetâvâ'sı* incelendiğinde Tarsusî'nin mevzubahis ettiği fetâvâ türüne tam olarak uymadığı görülmektedir. Zira *Enfeu'l-vesâil*'deki fetâvâ ile kast edilen, mezhep imamlarından görüş bulunmayan konularda meşâyih'in vermiş olduğu cevaplardan oluşan eselerdir. Oysa Kâdihân'ın *Fetâvâ'sı* her ne kadar ismi fetâvâ olsa da Ebu'l-Leys'in *Nevâzil'i* veya *Fetâvâ'sı* gibi sadece meşâyih'in görüşlerini derleyen bir eser değildir. Nevâdiri ve meşâyih'a ait fetvaları içerse de esasında o büyük oranda klasik fûrû kitaplarına benzemektedir.³⁹ Bu açıdan Kâdihân'ın *Fetâvâ'sının* sözgelimi nevâdir ve fetâvâyı barındıran ve Hanefi mezhebinde temel bir kaynak olarak kabul edilen⁴⁰ Serahsî'nin *Mebûsût'uyla* büyük oranda benzerlik gösterdiği söylenebilir. Aslında sadece *Mebûsût'ta* değil, *Hidâye* gibi bazı mezhep kitaplarında da fetâvâyâ yer verilmiştir. Mesela Burhânüşşerîa, *Vikâye* adlı eserinin girişinde *Hidâye'nin* öneminden ve mezhepteki yerinden bahsederken şunları dile getirmektedir: "*Hidâye... görüşlerin ve tercihlerin en sahihini, ayrıca vâkıât ve fetâvâdan da faydalı şeyleri ihtiva etmektedir.*"⁴¹ Ayrıca fetâvânın dikkate alınmadığı husus, Zâhirurrivâyeye ile fetâvâdaki görüşlerin çatışması durumundadır. Nitekim Tarsusî bunu açıkça ifade etmekte ve mezhep imamlarından görüş olmadığına fetâvâ ile yani meşâyih'in görüşü ile fetva verileceğini söylemektedir. Zaten mezhebin üçüncü tür kaynağı olmasının anlamı da budur. Dolayısıyla fetâvânın geri planda kaldığı yer, içerisinde bulunan görüşün Zâhirurrivâyeye ile çatışması durumundadır. Oysa Kâdihân'ın tashih ettiği konuda fetâvâ ile Zâhirurrivâyeye arasında bir çatışma söz konusu değildir. Aksine Kâdihân'ın tashih ettiği görüş, doğrudan Zâhirurrivâyeye'de yer alan İmâmeyn'e ait bir görüştür. Bu açıdan Kâdihân'da yer alan hacr ile ilgili görüşün, *Enfeu'l-vesâil*'de geçenler ile eleştirilmesinin doğru olmadığı söylenebilir. Buna ilaveten Kâdihân'ın bir tercih ehli olduğu, hatta tercihlerinin mukaddem olduğu kabul edilen bir

³⁹ Murteza Bedir'in ifade ettiği üzere vâkıât türü eserler, Sadruşşehid Ömer b. Abdulaziz (ö.536/1141) ile beraber bazı değişimler göstermiştir. (Bu değişimler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Murteza Bedir, Buhara Hukuk Okulu, s. 94-99.)

İlk dönem fetâvâ-vâkıât türü eserlerde konular, sistematik ve nazari olarak ele alınmamakta, doğrudan meseleler ile ilgili çeşitli fakihlere ait fetvalar yer almaktadır. Oysa Kâdihân'ın *Fetâvâ'sında* meseleler klasik bir fûrû kitabındaki gibi sistematik olarak ele alınmaktadır. Sözgelimi Abdest ve Gusül konusunun girişi şöyledir: "Bu babta şu yedi fasıl bulunmaktadır: Abdestin nasıl alındığı, abdesti bozan şeyler, uykunun hükmü, guslün nasıl alınacağı, guslü gerektiren durumlar, mest üzerine mesh ve hayız. Abdestin fazları, bilinen azaları yıkamak..." Devamında her bir fasılda konular detaylı ve klasik fûrû eserlerindeki gibi verilmektedir. Verilen bu bilgiler asıl olarak mezhep imamlarının görüşlerinden oluşmakta, bunun yanında meşâyih'in da görüş ve değerlendirmelerine yer verilmektedir.

⁴⁰ İbn Âbidîn Tarsusî'den şu nakli yapmaktadır: "Serahsî'nin *Mebûsût'una* muhalif olan görüş ile amel edilmez, dayanak *Mebûsût'tur*, fetva sadece ona göre verilmektedir." Bkz. İbn Âbidîn, *Resmu'l-müftî*, I, 20.

⁴¹ Bkz. Burhanu's-şeria el-Mahbubî, *Vikâyetu'r-rivaye*, II, 4-5.

husus olduğuna⁴² göre onun mezhep imamlarından birinin görüşünün tercih etmesinin eleştirilmesi anlamsızdır. Nitekim Kâdîhân'ın müftabih olarak kabul ettiği yukarıda bahsi geçen hacr ile ilgili İmâmeyn'in görüşünün birçok fakih tarafından tercih edildiği görülmektedir. Mesela Kuhustânî *Câmiu'r-rumûz*'da, Haskefi *ed-Durru'l-muhtâr*'da İmâmeyn'in görüşüyle fetva verildiğini belirtmektedirler.⁴³

Ancak Şuhâvî'nin karşı çıktığı husus İbn Kutluboğa'nın Kâdîhân'ın görüşünü tercih etmesi değildir. Onun eleştirdiği husus doğrudan "*tasrih, iltizamdan daha kuvvetlidir*" ifadesidir. Zira kendisinin de ifade ettiği üzere bu sözün genel anlamda doğru kabul edilmesi durumunda herhangi bir kitapta "fetva buna göre verilmektedir" veya "sahih görüş budur" şeklinde bir tasrih gördüğümüzde mezhep kitaplarındaki görüşlerin terk edilmesi gerekecektir. Oysa bu şekildeki tashihler, bazen birkaç fakihin görüşü olmakta, bazen yerel ve spesifik bazı zaruretler sebebiyle belli bir bölgeye has olabilmekte, hatta bazen mezhebin temel ilkelerine dahi muhalif olabilmektedir. Buna mukabil mezhep kitaplarında iltizamî olarak tashih edilen görüşler, çoğunlukla Ebu Hanife'nin Zâhirurrivâye'deki görüşü, belli bazı sebeplerle Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer gibi öğrencilerinin görüşü, birkaç meselede de meşâyih'in görüşü olup bunlar ilk dönemlerden itibaren meşâyih'in üzerinde ittifak ettiği görüşlerdir. Dolayısıyla bunların dışındaki bir görüşün alınması için herhangi bir fetva kitabında "fetva buna göredir" şeklinde ifade yetmemekte, başka bir ifadeyle böyle bir ifade söz konusu görüşün mezhep kitaplarındaki görüşe tercih edilmesini gerektirmemektedir. Mezhep kitapları dışındaki bir görüşün tercih edilebilmesi için o görüşün, zaruret, örf-zaman gibi bir sebebe dayalı olması ve ayrıca meşâyih'in çoğunluğu tarafından da tercih edilmiş olması gerekmektedir. Zira meşâyih'in çoğu bir görüşü tercih ettiğinde artık o hususta zaruret-örf olduğu açığa çıkmış olur. Dolayısıyla tasrihin genel anlamda iltizamdan daha kuvvetli olduğu hususunda Şuhâvî'nin eleştirisinin yerinde ve önemli olduğunu söylemek gerekir.

b. Şuhâvî'nin üzerinde durduğu diğer bir mesele Ebu Hanife'nin öğrencilerinin tüm görüşlerinin aslında Ebu Hanife'den gelen bir rivayet olduğu hususudur. Şuhâvî, Ebu Hanife'nin öğrencilerinin mutlak değil, mukallit müçtehit olduğunu belirtmekte ve onların bütün görüşlerinin esasında Ebu Hanife'den gelen bir rivayet olduğunu kaydetmektedir. Ona göre Ebu Hanife'nin tevakkuf edip "bilmiyorum" dediği ve öğrencilerinin daha sonra cevap verdiği sekiz mesele dahi Ebu Hanife'den gelen bir rivayete dayanır. Şuhâvî'nin Ebu Hanife'nin cevap vermediği meselelere ilişkin açıklaması şöyledir:

⁴² Hamevî, *Gamzu Uyûni'l-besâir*, II, 279; İbn Kutluboğa, *Tashîh*, s.134; İbn Âbidîn, *Minhetu'l-hâlık*, VI, 102,

⁴³ Bkz. Kuhustânî, *Câmiu'r-Rumûz*, s.719; İbn Âbidîn, *ed-Durru'l-muhtâr*, s. 605. Bu görüşün daha önce Belh meşâyih'ından Belhî ve Ebu'l-Kasım tarafından da tercih edildiği kaydedilmektedir. Bkz. Meydânî, *el-Lübâb*, II, 69.

“Ebu Hanife'nin tevakkuf ettiği meselelerde dahi ondan farklı rivayetler gelmiş, Ebu Yusuf ve Muhammed ise kendi tercihlerine göre *tarik* olarak en sahihini Ebu Hanife'den rivayet ettikleri için Ebu Hanife'den naklettikleri bu cevaplar Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e nisbet edilmiştir.”⁴⁴

Şuhâvî'nin bununla kast ettiği şey, bütün müntesip fakihlerin görüşlerinin gerçekte Ebu Hanife'den bir rivayet olduğu yönünde ise bunun doğru olmadığı açıktır. Zira bizzat İmam Muhammed, yazmış olduğu eserlerde Ebu Hanife'nin görüşünü kaydettikten sonra ona muhalif olduğunu belirtmiştir. Durum böyleyken hala öğrencilerinin dile getirdiği görüşlerin Ebu Hanife'den gelen bir rivayet olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Ancak eğer Şuhâvî'nin bununla kast ettiği şey müntesip fakihlerin görüşlerinin, Ebu Hanife'nin usul ve kavâidinden hareketle ulaşılmış farklı görüşler olduğu ve bundan dolayı da esasında farklı görüşlere ulaşılmış olsalar bile, bunun gerçekte Ebu Hanife'nin bir görüşü olarak kabul edilmesi gerektiği ise bunun doğru olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Hanefilerin fetva usulü, ilk defa fetâvâ/nevâzil türü fûrû eserlerde kaleme alınmış ve hicri onuncu yüzyıldan itibaren müstakil fetva usulleri yazılmaya başlanmıştır. Müstakil fetva usullerinin genel olarak mezhebin fûrû kitaplarında yer alan bilgilere dayandığı görülse de burada yer yer önceki bilgiler bazı değerlendirmelere tabi tutulmuş, fûrû kitaplarında yer almayan bazı meselelere cevaplar verilmiştir. Müstakil fetva usulü yazan müelliflerin kendilerinden önce yazılmış müstakil fetva usullerine atıf yapmadığı görülmektedir. Sözelimi Muhammed Fıkhî ve İbn Âbidîn, eserlerinde Destinâî ve Şuhâvî'ye atıf yapmadığı gibi, yine İbn Âbidîn kendinden önce yazılmış Muhammed Fıkhî'ye atıf yapmamıştır. Bu husus, Hanefilerin müstakil fetva usullerinin şöhret bulmadığını göstermektedir. Sonraki müellifler, kendilerinden önce yazılmış eserleri görmüş olsalardı muhtemelen daha sistematik ve eksiksiz eserler ortaya çıkmış olacaktı.

Şuhâvî'nin *et-Tırâz* adlı eseri, diğer müstakil fetva usullerinden farklı olarak belli bir alana yoğunlaşmıştır. Şuhâvî risalesini özellikle müftülerin mezhepte yer alan farklı görüşlerden hangisi ile fetva vereceğini ortaya koymak üzere kaleme alınmıştır. Mezhepte birden fazla görüşün yer alması durumunda esas alınacak görüş ile ilgili zikredilen farklı kriterlerden hangisinin tercih edileceği ve bazı kriterlerin uygulanabilmesi için müftünün müçtehit olmasının gerekliliği gibi zorluklar göz önüne alındığında müftünün doğrudan mezhep kitaplarında tashih edilen görüşü alması gerektiği tezini savunan Şuhâvî'nin bu yaklaşımının önemli ve yerinde olduğu ortadadır. Zira bu yaklaşım, hem mezhebin rivayet ve dirayet olarak sahih görüşünün uygulanmasını, hem öteden beri amel ve fetvaya esas teşkil ettiği için

⁴⁴ Şuhâvî, *et-Tırâzu'l-müzeheb*, (Merkez el-Melik Faysal nüshası), vr. 196b.

uygulanmış-denemiş bir görüşün alınmasını hem de fetvada birlik oluşturmayı temin etmektedir.

KAYNAKÇA

- ATTÂBÎ, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed, *Cevâmiu'l-fikh* (Fetâvâ), Süleymaniye Kütüphanesi Murad Molla, no: 768. (yazma)
- AYAR, Talip, "Osmanlı Dönemi Fetva Hizmetlerinde Etkin Bir Birim: Fetva Eminliği", *Bilimname*, XXI, 2011/2.
- BÂBERTÎ, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud, *el-Înâye*, (İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* ile birlikte) el-Matbaatu'l-kübra el-emiriyye Bulak 1316.
- BEDİR, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu*, İsam Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- BUHÛTÎ, Mansur b. Yunus b. İdrîs el-Buhutî, *Keşşâfu'l-kınâ' an metni'l-Kınâ'*, thk. İbrahim Ahmed Abdulhamîd, Dâru Alemi'l-kutub, Riyad 2003.
- BURHANU'Ş-ŞERİA el-Mahbubî, *Vikâyetu'r-rivaye*, (Sadruşşeria, *Şerhu'l-Vikaye* ile beraber), Nşr. Ebu'l-Hâc Selâh Muhammed, Müessesetu'l-varâk, Amman 2006.
- CALDER, Norman, "İbn Âbidîn'in 'Ukudü Resmi'l-Müftî' Adlı Risalesi", (Çev. Şenol SAYLAN), *Usûl*, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2004.
- DESTİNÂÎ, Muhammed, *Adâbu'l-müftîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no: 3782. (yazma)
- EBU'L-HAYME, Abdullah Merdâd, *el-Muhtasar min Kitabi Neşri'n-Nur ve'z-Zehr fî Teracimi Efâdili Mekke*, İhtisar ve Tahkîk: Muhammed el-Âmudî ve Ahmed Ali, Alemu'l-marife, Cidde, 1986.
- EBU'L-LEYS, es-Semerkindî, *Mecmûu'n-Nevâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi. Damad İbrahim, no: 725. (yazma)
- FIKHÎ, Muhammed, *Edebu'l-müftî*, thk. Osman Şahin, Samsun 2009.
- GAZNEVÎ, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd, *el-Havi'l-kudsî*, (https://ia600505.us.archive.org/15/items/alhawy_alqodsy_alhawy_alqodsy.pdf) British Museum, No:60, London. (yazma)
- HALEBÎ, İbrahim, *Mülteka'l-ebhur*, Dâru't-tibaati'l-bâhire, Bulak, h. 1265.
- HALVETÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Buhûtî, *Buğyetu'n-Nâsik fî ahkami'l-menâsik*, Mektebetu Ârif Hikmet, el-Medinetu'l-Münevver, no: 257/4. (yazma)

- HAMEVÎ, Ahmed b. Muhammed, *Gamzu Uyuni'l-besâir*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1985.
- HASÎRÎ, Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim, *el-Havî fi'l-furû*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Koleksiyonu, no: 18967. (yazma)
- HASKEFÎ, Muhammed b. Ali, *ed-Durru'l-muhtâr* (thk. Abdulmun'im Halil İbrahim), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2002.
- İBN ABDİN, Muhammed Emin, "Resmu'l-müftî", (Resâilu İbn Âbidîn içinde), yy, ty.
- İBN ABİDİN, Minhetu'l-Hâlik, (İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik* ile), el-Matbaatu'l-ilmîyye Mısır 1310.
- , *el-Ukûdu'd-dürriye fi tenkîhi'l-Fetâvâ'l-hâmidîyye*, yy, ty.
- İBN KEMAL PAŞA, Şemseddin Ahmed, "*Risale fi Duhuli Veledi'l-Binti fi'l-Mevkuf ala Evladi'l-Evlad*", (<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079126796;view=1up;seq=1>) Michigan University (*Mecmûu Resâil* içinde) (yazma).
- İBN KUTLUBOĞA, Allame Kasım, *et-Tashih ve't-tercîh ala Muhtasari Kuduri*, thk. Ziya Yunus, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2002.
- KÂDIHÂN, Fahrüddin Hasan b. Mansur el-Özcendî, *Fetâvâ*, nşr: Salim Mustafa el-Bedrî, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1971.
- KADIZADE, Ahmed Şemsuddin, *Netâicu'l-efkâr (Fethu'l-kadir tekmlisi)*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2003.
- KOCA Ferhat, "Fetvahane" DİA.
- KUHUSTÂNÎ, Şemsuddin Muhammed el-Horasanî, *Câmiu'r-Rumûz*, Kalküta 1858.
- KÜRLANÎ, Celalüddin b. Şemsuddin, *el-Kifaye*, Kalküta 1831.
- LEKNEVÎ, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdulhay "Mukaddimetu'l-Hidâye", İdâretu'l-Kur'an ve'l-ulumi'l-islamiyye, Pakistan 1417.
- MEYDÂNÎ, Abdulğani el-Ğanimî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, el-Mektebetu'l-ilmîyye, Beyrut ty.
- MUHİBBÎ, Muhammed Emin b. Fadlullah, *Hulâsatu'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hadî aşer*, el-Matbaatu'l-vehbiyye, 1284 h.
- OSMANÎ, Muhammed Takî, *Usulu'l-iftâ ve adâbuhu*, Mektebetu Mearifi'l-Kur'an, Karataşî/Pakistan 2011.
- PİRİZADE İbrahim, *Risâle fi mezhebi'l-İmâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi, No: 420. (yazma)
-

- , *Umdetu Zevî'l-besâir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rağîb Paşa, no: 508 (yazma)
- RAŞİDÎ, Muhammed Kemâleddin Ahmed, *el-Misbâh fî Resmî'l-Müftî ve Menâhici'l-ifta*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 2005.
- SADRUŞŞEHÎD, Burhanu'l-eimme Husamuddin Ömer b. Abdulaziz, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, thk: Muhyî Hilâl es-Serhân, Matbaatu'l-irşâd, Bağdat 1977.
- ŞUHÂVÎ, Muhammed Bedreddin, *et-Tırâzu'l-müzheb fî tercihi's-sahîh mine'l-mezheb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, no: 915-02 ve Merkez el-Melik Faysal (Riyad), no: 4607. (yazma)
- ŞÜRÜNBÜLÂLÎ, Ebu'l-İhlâs Hasan b. Ammâr, *Hâşiye ale'd-Dürer*, (Molla Hüsrev, *Dürer* kenarında), Mir Muhammed Kütüphane, Karaçi ty.
- TAHTAVÎ, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiye ala merâki'l-felâh*, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.
- TARSUSÎ, Necmeddin İbrahim, *Enfeu'l-vesâil ilâ Tahrîri'l-mesâil*, Matbaatu'ş-Şark 1926.
- ÛŞÎ, Siracuddin Ebu Muhammed Ali b. Osman, *el-Fetâvâ's-Siraciyye*, thk. Muhammed Osman el-Bestevî, Dâru'l-ulum Zekeriyya, Linsya 2011.

